

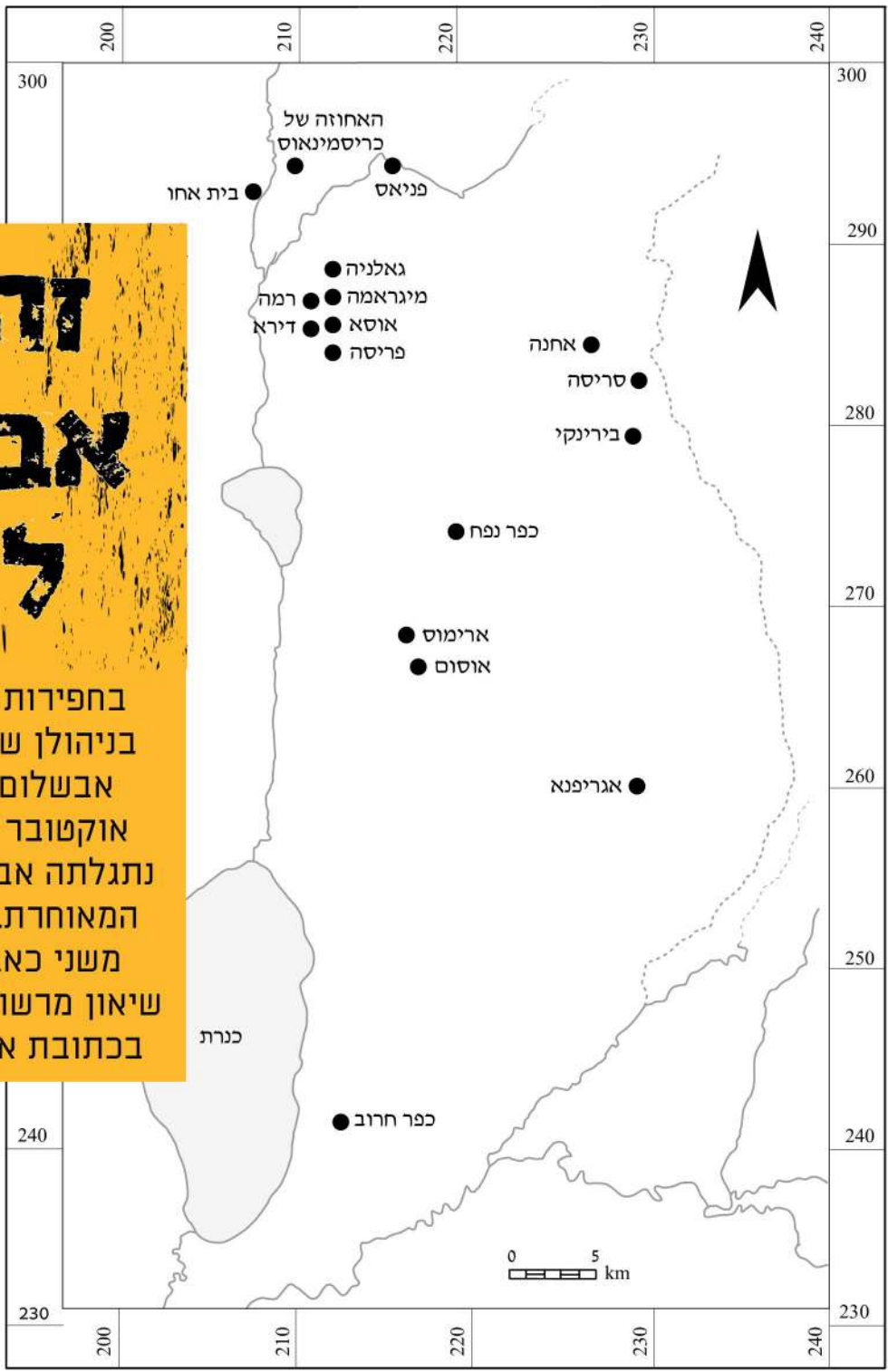

20.03x27.7	1/4	עמוד 43	ארץ הכינרת	20/01/2021	75927494-7
המכללה האקדמית כנרת - 13300					

פינת המחלקה ללימודי א"י באקדמית כנרת

**זהירות,
אבן גבול
לפניך!**

בחפירות מטעם רשות העתיקות, בניהולן של ידדנה אלכסנדר ודינה אבשלום-גורני, שנערכו בחודש אוקטובר 2020 בכפר נפח בגולן, נתגלתה אבן גבול מהתקופה הרומית המאוחרת. האבן התגלתה בשימוש משני כאבן כיסוי לקבר. ד"ר דני שיאון מרשות העתיקות הצליח לזהות בכתובת את שם המקום - כפר נפח

חיים בן דוד*

בימי הקיסר הרומי דיוקליטינוס, בסוף המאה השלישית - תחילת המאה הרביעית לספירה, נעשתה חלוקה מחודשת של קרקעות לצרכי מיסוי. בגבולות שבין הכפרים הוצבו אבנים ועליהן כתובות ביוונית, המציינות את שמות שני הכפרים השכנים. כתובות באבני הגבול מוכרות בשתי נוסחאות - המלאה והקצרה. המלאה פותחת בשם של השליטים "דיוקליטינוס ומקסימיאן האוגוסטים וקונסטנטינוס ומקסימיאן הקיסרים הורו להציב את האבן המסמנת את הגבולות של היישובים (או השדות) של יישוב א' ושל יישוב ב' בפיקוחו של (שמו של הפקיד הרשמי). בגרסה הקצרה מופיע רק שזו האבן המסמנת את הגבולות של הכפרים (או השדות) של יישוב א' ויישוב ב'.

הכתובות חרוטות, לא בהקפדה יתירה, על אבני שדה, במידות שבין 90-137 ס"מ גובה, ובין

* פרופ' חיים בן דוד, מרצה בכיר במחלקה ללימודי א"י במכללה האקדמית כנרת וחבר ב"מכון כנרת לארכיאולוגיה גלילית"

19.65x25.7	2/4	עמוד 44	ארץ הכינרת	20/01/2021	75927496-9
המכללה האקדמית כנרת - 13300					

44-51 ס"מ רוחב, בכתובות עם הנוסח המלא; ובמידות של בין 49-84 ס"מ גובה ובין 28-45 ס"מ רוחב, בכתובות עם הנוסח המקוצר.

במרחב של אגן דמשק, החורן, הגולן ועמק החולה מוכרות עד היום למעלה מארבעים אבני גבול. במאמר זה נעסוק באלו שנמצאו באגן הכינרת: 13 בעמק החולה ו-14 ברמת הגולן. האבנים יתוארו לפי סדר גילויין תוך ציון שמות המגלים ושמות היישובים החרוטים עליהן, למעט שתי אבנים: האחת מפניאס, שהייתה מאבן גיר רכה, והשנייה משמיר, מאבן גיר קשה. כל יתר האבנים מעמק החולה ומרמת הגולן הן מבזלת.

אבני הגבול בעמק החולה

בסיוור מחקר של בית הספר האמריקני לארכיאולוגיה בשנת 1906, בהדרכתו של בנג'מין בקון, נתגלתה אבן גבול ממערב לגיטר עגיר על החצבני. הכתובת היא בעלת נוסח מלא והיא אחת הכתובות השלמות המוכרות. בקון הכין במקום תעתיק של הכתובת וגם צילמה. לאחר מכן הסתיר אותה בשטח על מנת שלא תילקח משם ומאז נעלמו עקבותיה. הכתובת מציינת שהאבן מסמנת את גבולות האחוזה של כריסמינאוס.

באוקטובר 1950 דיווח נאמן העתיקות חיים כנעני מקיבוץ שמיר על אבן גבול שנמצאה בקיבוץ והעבירה לאגף העתיקות בירושלים. יוחנן אהרוני שהיה פקח עתיקות בצפון, חקר ופרסם שמונה אבני גבול מעמק החולה במהלך שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 של המאה העשרים, קרא את הכתובת, שהיא מהנוסח המלא ומזכירה את היישובים גאלניה ומיגראמה. ב-1951 דיווח חיים כנעני על אבן נוספת סמוך לכביש שמיר-כפר סאלד, כתובת זו הייתה מהנוסח הקצר והזכירה שוב את שמותיהם של היישובים מיגראמה וגאלניה. באותה העת גילה אמנון אסף ממעיין ברוך אבן גבול, דרומית-מערבית לקיבוץ, עליה כתובת מהנוסח הקצר והיא מזכירה את היישובים ממסיה ובית אחון. יוסף וייל ושלמה אילן מלהבות הבשן גילו שתי אבנים בשדות של להבות הבשן. שתי הכתובות הן מהנוסח הקצר - האחת מזכירה את היישובים דירה וכפר יג... שאהרוני הציע להשלימו למיגראמה, שם יישוב שנמצא בכתובות הקודמות באזור. בכתובת השנייה מוזכרים אוסא ופרסה. לאחר פרסום שני המאמרים של אהרוני על אבני הגבול בעמק החולה בשנים 1955 ו-1959, הגיע מידע על עוד שלוש אבני גבול שאהרוני פרסם אותן בשנת 1961. שלמה אילן העביר מידע לאהרוני על עוד שתי אבני גבול משדות להבות הבשן - האחת עם הנוסח המלא והיא מציינת את שמותיהם של היישובים דירה ואוסא, והשנייה עם הנוסח הקצר ובה צוינו היישובים אוסא ופרסה, שכבר הופיעו באבן קודמת. חיים כנעני משמיר גילה אבן נוספת עם הנוסח הקצר ובה צוינו היישובים גאלניה ורמה. עידן שקד, במהלך תפקידו כמפקח ברשות העתיקות, מצא בתל תנים בשנת 1993, אבן ובה חלקים של הנוסח המלא וציון שמו של היישוב בית אחון.

בשנת 2017 פרסם משה הרטל את מפת הסקר הארכיאולוגי של דן ובתאור, של האתר עומרית. הוא מציין כי בוואדי שמצפון לאתר נמצאה אבן גבול שטרם פורסמה, אך ללא שמות היישובים.

שתי אבני גבול נוספות שטרם פורסמו, נמצאות בשמיר. יגאל בן אפריים העביר לי, בטובו, מידע עליהן. האחת נמצאה באקראי לאחר ששימשה לדיפון בריכת דגים של קיבוץ שמיר, עליה כתובת מהנוסח הקצר והיא מזכירה את היישוב גאלניה, שמוכר מכתובות קודמות באזור שמיר. האבן השנייה, אבן גזית מגיר קשה, נמצאה בשטח בריכות הדגים של קיבוץ שמיר, כ"ק"מ מדרום לתל אנפה. הכתובת בנוסח הקצר וככל הנראה מזכירה את בית אחון שגם הוא צוין לעיל.

אבני גבול ברמות הגולן

בשנת 1911 ביקר החוקר הגרמני, גוסטאב דאלמן, בקונטרה ובסביבתה ופרסם תריסר כתובות יווניות, אחת מהן מחורבת אל מתאנה, שממזרח לקונטרה, חרוטה על אבן גבול בנוסח מלא ומציינת את הכפרים סריסה וברנקי.

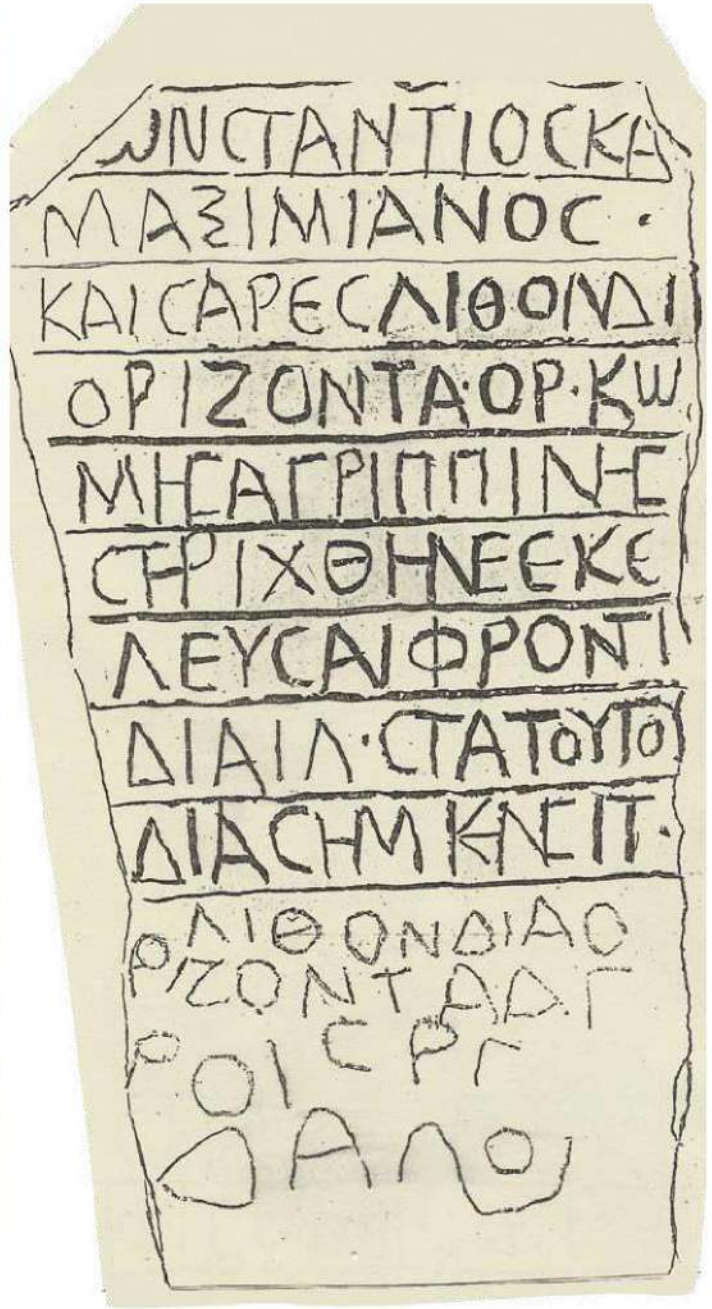
שש אבנים נתגלו במהלך סקר הכפרים ברמת הגולן בשנים 1968-1970, שנוהל על ידי דני אורמן. כתובות אבני הגבול פורסמו על ידי רוברט גרג ודני אורמן, בספרם (באנגלית) על כתובות יווניות מן הגולן, שיצא בשנת 1996. באותו פרסום הוצגו גם שתי אבנים נוספות שנתגלו על ידי אחרים. האבנים יוצגו בסדר גיאוגרפי - מדרום לצפון, כפי שמופיעים גם בפרסום של גרג ואורמן, תוך ציון פרטי הגילוי, במקרים בהם הצלחתי להתחקות אחריהם. בכפר חרוב (ללא ציון מיקום מדויק) נמצא החלק העליון של אבן גבול בעלת נוסח מלא והיא פורסמה בשנת 1978 על ידי שמעון אפלבוואם, בנימין איזק ויוחנן לנדאו. כמה מאות מטרים מדרום לאפיק, בתוך בית הקברות הקדום שבו מספר מערות קבורה, שעל אחת מהן חרוטה מנורה ועל השנייה צלב, נמצאה כתובת אבן גבול על ידי ש. בקר. האבן נמצאת בשימוש

שלמה אילן העביר מידע לאהרוני על עוד שתי אבני גבול משדות להבות הבשן - האחת עם הנוסח המלא והיא מציינת את שמותיהם של היישובים דירה ואוסא, והשנייה עם הנוסח הקצר ובה צוינו היישובים אוסא ופרסה

19.92x27.56	3/4	עמוד 45	ארץ הכינרת	20/01/2021	75927495-8
המכללה האקדמית כנרת - 13300					

אבן הגבול מעשה. צילום ואיור: יגאל בן אפריים, קיבוץ שמיר

אבן הגבול מעשה - תעתיק של הכתובת ישירות מהאבן

משני ככיסוי לקבר. כתובת זו פורסמה על ידי פנחס פורת בשנת 1989. בפיך תועדו שתי כתובות מהנוסח המלא, אלא שהתגלה רק חלקן העליון - ללא שמות היישוב. באחמדיה מצא צוות בית ספר שדה גולן אבן מהנוסח הקצר. צבי מעוז, במחקרו על בתי כנסת בגולן, ציין כי העביר את האבן לקריאתו של פרופ' בנימין איזק והוא קרא את השמות ארימוס ואוסוס ואילו גרג ואורמן בפרסומם, טענו כי לא ניתן לקרוא את שמות היישובים. בפאחם שבמזרח הגולן זוהה חלק מכתובת מהנוסח הקצר אך ללא שמות היישובים. מסתבר שכתובת זו, יחד עם פריטים נוספים, הובאו לפאחם מהכפר השכן פרג'. בקונטרה, במהלך סקר שערכו אורמן וצוותו, נתגלתה אבן עם כתובת בנוסח קצר ובה שמות היישובים סריסה ואחנה. בבוקעתה נמצאה אבן מהנוסח המלא, אך שמות היישובים לא ניתנים לקריאה. בפרסום של גרג ואורמן על כתובות הגולן, הוצעו בספק עוד שתי כתובות של אבני גבול - האחת בנערן והשנייה ברפיד. בשתייהן לא הייתה קריאה של שמות היישובים.

ארבע אבנים נוספות מהגולן לא כלולות בפרסום זה - זלמן דולב מכפר בלום דיווח על כתובת יוונית, שכתובה על אבן גיר רכה שהגיעה מהגולן לצורך הקמת מקלטים בכפר בלום. שמעון אפלבוים, בנימין איזק ויחונן לנדאו קראו ופרסמו את האבן בשנת 1981. הכתובת היא מהנוסח הקצר ומזכירה את הגבול בין שטח המקדש בפניאס ובין העיר עצמה. בשנת 1989, בעת סיקול שדה בשטחי קיבוץ מרום גולן, נתגלתה אבן עם כתובת בנוסח הקצר ובה מוזכרים היישובים אחנה וסריסה. בשנת 1995, במהלך הסקר הארכיאולוגי של מרכז הגולן, נמצאה חוליית הסקר בניהולו של יגאל בן-אפריים אבן גבול בכפר עשה, למרגלות הר פרס, עם הנוסח המלא. האבן נמצאה בשימוש משני בקיר של מכלאה הצמודה למבנה בן זמננו.

כמה מאות מטרים מדרום לאפיק, בתוך בית הקברות הקדום שבו מספר מערות קבורה, שעל אחת מהן חרוטה מנורה ועל השנייה צלב, נמצאה כתובת אבן גבול על ידי ש. בקר.

19.92x25.92	4/4	עמוד 46	ארץ הכינרת	20/01/2021	75927497-0
המכללה האקדמית כנרת - 13300					

בכתובת, שפוענחה על ידי לאה די-סגני, מוזכר שמו של יישוב בשם אגריפינה והשדות של ראדנס (?). יגאל בן אפריים דיווח לאחרונה על אבן שלא פורסמה מהכפר ע'סניה במזרח הגולן, הכתובת בעלת הנוסח הקצר שבורה ולא ניתן לקרוא את שמות היישובים. בסתיו 2020 נמצאה, כאמור, אבן המזכירה את השם כפר נפח.

שמות יישובים על אבני הגבול

על גבי הכתובות מאבני הגבול בעמק החולה נקראו שבעה שמות יישובים ולמעט אחד (שגם הוא אינו ודאי), אף אחד מהם לא תואם את שמות המקומות כפי שנרשמו בשלהי המאה ה-19, במפת הסקר הבריטי או בכתבי חוקרים אחרים. יוחנן אהרוני, שפרסם את מרבית האבנים מעמק החולה, הציע את הזיהויים הבאים על סמך הקרבה הגיאוגרפית למקום מציאת האבן וקיומו של אתר יישוב מהתקופה הרומית המאוחרת. את בית אחון הציע אהרוני לזהות בחורבת בטיחה מזרם-מערב למעיין ברוך, שלדעתו שימרה את השם בית אחון. הזיהויים האחרים שהוצעו הם: גאלניה = גבעת ספר (חורבת סמאן) מצפון-מזרח לשמיר, מיגראמה = גבעת ירדינון (חורבת א-שיח מחמד) דרומית-מזרחית לשמיר, דירא = נ.ג. 115 דרומית-מערבית לשמיר, אוסא = חורבת חיאם אל-וליד ממזרח ללהבות הבשן ופריסה = להבות הבשן.

בכתובות אבני גבול מרמת הגולן ניתן לקרוא עשרה שמות מקומות, בשלושה מתוכם אנו רואים שימור שם, כלומר השם הקדום מהתקופה הרומית נשמר בפיהם של התושבים המקומיים עד למאה ה-19, עת החוקרים המודרניים תיעדו ורשמו את השמות בפיהם של יושבי הארץ דוברי הערבית. השמות הם פניאס, כפר חרוב והגילוי החדש והמפתיע במבט ראשון - כפר נפח. לשלושת השמות המקוריים של האבנים מאזור קונטרה - סריסה, אחנה ובריניקי אין כל קשר לשמות הערביים של המאה ה-19.

משה הרטל הציע לזהות בוודאות את סריסה בקונטרה וככל הנראה את בריניקי בצורמן ואת אחנה בחורבת אל מחפי או בבאב אל הוא. את השמות ארימוס ואוסוס, שנמצאו באבן הגבול באחמדיה שמצפון לקצרין, הציעו מעוז והרטל לזהות עם קצרין ואחמדיה. מבט מחודש על הכתובת בידי שלום אריאל, במסגרת מחקר על השתמרות שמות במרכז הגולן, מחייב מאמץ לקריאה חוזרת. בעשה, שלמרגלות תל פארס, נמצא השם המאתגר אגריפנא - האם קשור לתחנת השאת המשואות גרופינה המוזכרת במשנה במסכת ראש השנה (פרק ב' משנה ד') בהקשר של תחנות השאת משואות להודעה על קביעתו של ראש חודש מירושלים אל גולת בבל, או שמא לאגריפס או לאגריפינה - אשתו של הקיסר קלאודיוס? ככל מקרה, השם לא השתמר במרחב של מציאת האבן.

בחינת השתמרות השמות הקדומים בגולן הראתה שיש פער גדול בין רמת השתמרות שמות קדומים בדרום רמת הגולן, שם התקיים רצף יישובי לאורך כל התקופות, לעומת היעדר כמעט מוחלט של השתמרות שמות עתיקים במרכז הגולן ובצפונו, שם היו נתקים ברצף ההתיישבות במהלך ימי הביניים וזו ככל הנראה סיבה מרכזית לאבדן השמות המקוריים. ככל הנראה אין לנו אף שם קדום ודאי לאתרי בתי הכנסת הרבים במרכז הגולן, ולכן אין פלא שלמרבית השמות על אבני הגבול במרכז הגולן, בצפונו וכן בשולי הגולן הצפוני המערביים באזור שמיר, אין קשר לשמות בשטח. על רקע זה האבן מכפר נפח היא בהחלט חידוש מרענן. השם כפר נפח נרשם על ידי חוקרי ומסיירי המאה ה-19 בגולן. יש לשים לב שהקידומת כפר איננה מילה בערבית כך שלא סביר שיישוב חדש או מחודש מימי הביניים יקרא בשם כפר - #.

יישוב שנושא את הקידומת כפר במאה ה-19 - סיכוי רב שהוא נושא את השם הקדום גם אם איננו מכירים אותו בשמו הקדום. במאה ה-19 נרשמו רק שלושה שמות עם קידומת כפר בגולן: כפר נפח, כפר חרוב וכפר אל-מא בדרום רמת הגולן (מעבר לגדר המערכת). את השם כפר חרוב בדרום הגולן אנו מכירים ממקורות היסטוריים - רשימת העיירות היהודיות בתחום סוסייתא מהתקופה הרומית וכמובן אבן הגבול עם השם כפר חרוב הנועלת את הזיהוי הוודאי. עתה הצטרפה הכתובת כפר נפח לשימור שם ודאי ואני מניח שכך גם המקרה של כפר אל-מא.

ייתכן וכפר נפח הצליח לשמר את שמו בזכות היותו יישוב על דרך המחברת את דמשק עם הגליל. אמנם גשר על הירדן נבנה רק בתקופה הממלוכית, אך מעבר שנקרא מעבר יעקב היה קיים לאורך תקופות ארוכות. לא היה כביש רומי ממלכתי בתוואי של גשר בנות יעקב - כפר נפח - קונטרה - דמשק, אבל סביר להניח שעברה שם דרך חשובה לאורך כל התקופות.

בכתובות אבני גבול מרמת הגולן ניתן לקרוא עשרה שמות מקומות, בשלושה מתוכם אנו רואים שימור שם, כלומר השם הקדום מהתקופה הרומית נשמר בפיהם של התושבים המקומיים עד למאה ה-19